

Mutasavvıfların Adalet Anlayışı

Eyüp İNCE | <https://orcid.org/0000-0001-6194-2980> | E-Posta: eyup.ince@bilecik.edu.tr

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf, Bilecik, Türkiye

Öz

Adalet hem klasik hem de modern dönemde tasavvuf ve siyasetin önde gelen konularından biridir. Özellikle tasavvuf ve siyaset alanlarında, adalet kavramı olmadan sürdürülebilir bir düşünce yapısı kurmak mümkün değildir. Adalet, genellikle siyasetle ilişkilendirilse de İslam Hukuku'nda da çok önemli bir yer tutar. İslam Hukuku, adaletin sağlanması ve korunmasını temel amaçlarından biri olarak görür. Adalet, İslam Hukuku'nda sadece bireyler arasındaki ilişkilerde değil, aynı zamanda devletin ve toplumun düzeni ve refahı için de hayati bir öneme sahiptir. Bu nedenle, İslam Hukuku'nun temel prensiplerinden biri adalettir ve bu prensip, İslam toplumlarında adaletin sağlanması ve korunması için çeşitli yollar ve kurumlar oluşturmuştur. İslam Hukuku'nda önemli bir yere sahip olan adalet kavramının tasavvuf ilmiyle de bağlantılı olarak ele alınması konunun farklı perspektiflerini görme açısından önem arz etmektedir. Zira tasavvuf, içsel bir dönüşüme ve manevi arayışlara yoğunlaşan bir ilimdir ancak adalet kavramı da bu bağlamda önemli bir yer tutar. Tasavvufi öğretiler, bireyin iç dünyasında denge ve adaletin sağlanması gerektiğini vurgular. Bu denge ve adalet, kişinin nefsiyle mücadelesinde, Allah'a olan bağlılığında ve diğer insanlarla ilişkilerinde kendini gösterir. Tasavvuf geleneği, bireyin içsel adaleti sağlamasını ve dengesini bulmasını ifade ederken, aynı zamanda dış dünyada adil davranışları teşvik eder. Bu nedenle, tasavvufun adaletle ilişkisi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli bir rol oynar. Söz konusu ilişkiyi anlamak, tasavvufun insanların manevi ve toplumsal hayatlarına nasıl etki ettiğini anlamak açısından kritiktir. Esasında tasavvuf-adalet ilişkisini kuran çalışmalar, adalet kavramına ve uygulamalarına daha derin manalar yüklemeyi hedeflemektedir. Bu çalışmanın amacı da zikredilen hususla beraber tasavvufun adalet anlayışını ve bu anlayışın günlük hayata nasıl yansıdığını anlamak ve açıklığa kavuşturmadır. Zira böylelikle insanlar

hem bireysel hem de toplumsal düzeyde daha adil bir yaşam sürmeye yönelik kapsamlı bir anlayış geliştirebilirler. Çalışmanın diğer bir amacı ise mutasavvıfların adalet hakkındaki düşüncelerinin anlaşılmasına ve günümüzdeki adalet tartışmalarına katkı sağlamaktır. Araştırmada yöntem olarak bilhassa tasavvuf ilminin önde gelen teorisyenleri kabul edilen mutasavvıfların adalet konusundaki görüşleri esas alınmıştır. Dolayısıyla özellikle Hâris b. Esed Muhâsibî (öl. 243/857), Sehl b. Abdullah Tüsterî (öl. 283/896), Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî (öl. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996), Ebû Nuaym el-İsfehânî (öl. 430/1038), Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî (öl. 465/1072), Muhammed b. Gazzâlî (öl. 505/1111), Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273) gibi önemli mutasavvıfların fikirleri araştırmanın kapsamını oluşturmuştur. Bu bağlamda söz konusu mutasavvıfların eserlerinde adalet kavramını nasıl ele aldıkları, adaletin dini ve toplumsal boyutlarına verdikleri önem, içsel denge, merhamet, teslimiyet ve toplumsal adalet gibi prensiplere verdikleri vurgu gibi konular araştırılmıştır. Böylelikle tasavvuf geleneğinin adalet anlayışının derinliği ve kapsamlılığı ortaya konmuştur. Sonuç olarak söz konusu mutasavvıfların adalet anlayışının dıŒsal hukuk sistemlerinin yanı sıra içsel denge, merhamet, teslimiyet ve toplumsal adalet gibi derin ve kapsamlı prensiplere dayandığı görülmüştür. Zira onlar adaleti sadece yasalara uymakla değil, aynı zamanda insanların iç dünyalarında denge, merhamet ve teslimiyetin varlığında da görmüşlerdir. Nitekim toplumsal adaletin sağlanması, sadece cezaların belirlenmesiyle değil, aynı zamanda insanların birbirlerine karşı merhametli, adil ve teslimiyet içinde olmalarıyla da gerçekleşir. Bu nedenle, mutasavvıfların adalet anlayışı dıŒsal hukuk sistemlerinin ötesinde, derin ve kapsamlı bir perspektife sahiptir.

Anahtar Kelimler

Tasavvuf, Mutasavvıf, Adalet, Zulüm, Liderlik.

Atıf Bilgisi

İnce, Eyüp. "Mutasavvıfların Adalet Anlayışı". Dini Araştırmalar 66 (Haziran 2024), 99-128.

<https://doi.org/10.15745/da.1446410>

Geliş Tarihi	28.02.2024
Kabul Tarihi	05.06.2024
Yayın Tarihi	28.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastirmalar98@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Sufis' Understanding of Justice

Eyüp İNCE | <https://orcid.org/0000-0001-6194-2980> | E-Posta: eyup.ince@bilecik.edu.tr

Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Divinity, Sufism, Bilecik, Türkiye

Abstract

Justice is one of the leading subjects of Sufism and politics in both the classical and modern periods. It is not possible to establish a sustainable mindset without the concept of justice, especially in the fields of Sufism and politics. Although justice is generally associated with politics, it also holds an important place in the Sufi tradition. However, research on the relationship between Sufism and justice is quite limited and remarkable. This situation is probably because Sufis generally have an abstaining attitude towards politics while maintaining a certain distance in their dealings with politicians. It is of great importance to conduct further research on the relationship between Sufism and justice and to examine this issue in depth. Sufism is traditionally related to internal transformation and spiritual quests, but the concept of justice also has an important place in this context. Sufi teachings emphasize that balance and justice should be achieved in the individual's inner world. This balance and justice manifest itself in one's internal struggle, his dedication to God, and his relationships with other people. While the Sufi tradition encourages the individual to achieve inner justice and find balance, it also encourages fair behavior in the outside world. Therefore, Sufism's relationship with justice plays an important role at both individual and social levels. Comprehending this relationship is critical in understanding how Sufism affects people's spiritual and social lives. Studies carried out in this direction look more deeply at the concept and practices of justice in Sufism. These studies aim to understand and clarify Sufism's understanding of justice and how this understanding is reflected in daily life. In this way, people can develop a more comprehensive understanding of living a more just life at the individual and societal levels. In addition, this study aims to help understand the Sufis' thoughts about justice and to contribute to today's justice discussions. As a method, the study

examined the views of Sufis, who are considered to be the leading theorists of Sufism, on justice. In this direction, this study focuses on the ideas of important Sufis such as Ḥārith b. Asad al-Muḥāsibī (d. 243/857), Sahl b. Abdullah Al-Tustarī (d. 283/896), Muḥammad b. Ibrāhīm Kalābāzī, (d. 380/990), Ebī Tālib al-Mekkī (d. 386/996), Abū Nu'aym al-Isfehānī (d. 430/1038), Abdülkerîm b. Hevâzin al-Kuṣeyrî (d. 465/1072), Muhammad b. al-Ghazālī (d. 505/1111), Muhyiddîn Ibn al-ʿArabī (d. 638/1240), and Jalāl al-Dīn Rūmī (Mawlānā) (d. 672/1273). In this regard, this study examines how Sufis addressed the notion of justice in their writings, the significance they attributed to both religious and societal aspects of justice, and the prominence they accorded to principles such as inner balance, mercy, submission, and social justice. Thus, the depth and comprehensiveness of the Sufi tradition's understanding of justice is revealed. As a result, it has been seen that the understanding of justice of the Sufis in question is based on deep and comprehensive principles such as internal balance, mercy, submission and social justice, as well as external legal systems. It is because they saw justice not only in obeying the laws, but also in the existence of balance, mercy and submission in people's inner worlds. As a matter of fact, ensuring social justice is achieved not only by determining punishments, but also by people being merciful, fair and submissive towards each other. Therefore, the Sufis' understanding of justice has a deep and comprehensive perspective beyond external legal systems.

Keywords

Sufism, Sufis, Justice, Tyranny, Leadership.

Citation

İnce, Eyüp. "Sufis' Understanding of Justice". Religious Studies 66 (June 2024), 99-128.

<https://doi.org/10.15745/da.1446410>

Date of Submission	28.02.2024
Date of Acceptance	05.06.2024
Date of Publication	28.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastirmalar98@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Adalet; lügatte istikamet, doğruluk, doğru tavır ve davranış manasına gelmektedir.¹ Terim olarak ise dinen yapılması tehlikeli şeylerden kaçınmakla her daim hak ve hakikat üzerine bulunmaktır.² Gazzâlî'ye göre adaletli olmak, akıl ve kalp nimetinin hakkının verilmesidir. Zira adalet, akıl ve kalpten zuhur eden bir hakikattir.³ Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 816/1413), adalet kavramının tasavvufî manadaki anlamını farklı açılardan dile getirmektedir. Bu anlamda Cürcânî'ye göre adalet, din ve aklın, hevâ ve şehvete üstün gelmesidir. Başka bir tanımı kişinin büyük günahlardan kaçınması ve küçük günahlar üzerinde ısrarcı olmamasıdır. Ayrıca doğru hareket etmesi doğru konuşması, günahtan ve yalandan uzak durmasıdır. Cürcânî bu tanımları aktardıktan sonra adalet ile nefis arasındaki ilişkiyi ifade eden “Adalet, nefsin büyük günahlara meyletmesini engeller, küçük günahlardan da kaçınmasına vesile olur.” tanımını zikretmektedir.⁴

Adalet, tasavvuf ilminde diğer ilimlerden farklı bir şekilde ilk varlık, hakikat-i Muhammediye, nûr, nûr-ı Muhammedî gibi terimlerle tanımlanmış ve “Allah, gökleri ve yeri hak ile yaratandır.”⁵ âyetindeki hak, adl manasında anlaşılmıştır. Endülüslü ünlü mutasavvif İbn Berrecân (öl. 536/1142) el-hakku'l-mahlûk bih yani bütün varlığın yaratıldığı gerçek yaratma vasıtası teorisiyle adl düşüncesini geliştirmiş ve Allah'ın her şeyi adl yani hak sıfatıyla yarattığını bildirmiştir.⁶ Ayrıca İbn Berrecân'ın bu nazariyesi Hallâc-ı Mansûr'un (öl. 309/922)'un nûr-ı Muhammedî düşüncesi çerçevesinde zikrettiği bilgilerle paralellik arz

¹ Ebü'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: *Lisânü'l-Arab*, 1994), 13/457-458.

² Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beirut: Dâru's-Şâmiyye, 1992), 236-237.

³ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, çev. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017), 627.

⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Târîfât*, thk. Muhammed Sadık Mişavî (Beirut: Dâru'l Fazilet, 2004), 124.

⁵ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-En'âm 6/73.

⁶ Abdüsselam b. Abdirrahman Ebü'l-Hâkem İbn Berrecân, *Tenbîhü'l-Efhâm ilâ Tedebbürî'l-Kitâbi'l-Hakîm ve Ta'arrufi'l-Âyât ve'n-Nebei'l-'Azîm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 2/507.

etmektedir.⁷ Dolayısıyla her iki düşünce tasavvufi bir perspektiften evrenin yaratılışını ve Allah'ın adl ve hak sıfatını anlamaya yönelik önemli bir yaklaşımdır. Allah'ın her şeyi adaletle yaratması, varlıkların hakikatlerinin, özlerinin, var olmalarının gerçek yaratma vasıtası olan hak ile şekillendirilmiş olduğunu ifade eder. Tasavvuf ilminde nûr-ı Muhammedî, Hz. Muhammed'in nuru veya ilahi ışığı olarak yorumlanır. Bu ışık ise yaratılışın özü ve kaynağı olarak kabul edilir.⁸ Bu doğrultuda Allah'ın yarattığı her şey, söz konusu ilahi ışığın hakikatine uygun olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla, her varlık kendi hakikatini, özünü nûr-ı Muhammedî'ye borçludur ve bu adaletin bir ifadesidir.⁹

Mutasavvıfların Adalet Konusundaki Görüşleri

Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî'ye (ö. 465/1072 [?]) göre adalet her şeyi yerli yerine koymaktır.¹⁰ Yani herkese hak ettiği payı vermektir. Hücvîrî'nin bu tanımı Kur'ân'ın ruhuna da uygun bir düşünceyi ifade etmektedir. Zira “*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenâlık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”¹¹ âyetinde bu yönde bir mana söz konusudur.¹²

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, “*Şüphesiz Allah adaleti ve ihsanı (iyilik yapmayı) emreder.*”¹³ âyetinin manasını şu şekilde aktarmaktadır: “Âyette ifade edilen adalet, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ederek okumak ve onu idrak etmektir. İhsan ise anlatılan hakikatlerin bizatihi

⁷ Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü't-Ṭavâsîn* (Kahire: Müessesetü Hindavî lî't-ta'lîm ve's-sekâfe, 2012), 163-165.

⁸ Bu teoriyi kabul edenler tarihi sırlamaya göre Kâb b. Ahbâr (ö.32/652), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/770), Zünnûn Mısırî (ö. 245/859), Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896), Muhammed b. Ahmed b. Sâlim (ö. 297/909) ve Hallâc-ı Mansûr (ö.309/922). Bu düşünce daha sonra Ruzbîhân Baklî (ö. 606/1209), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (638/1240), Abdülkerim el-Cîli (820/1427), Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî (672/1273), Kastallânî (923/1517), İsmail Hakî Bursevî (1137/1725) gibi şahsiyetlerdir.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Eyüp İnce, “Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî Ve Bursevî Tefsiri Örneği-”, *Sufiyye* 12 (Haziran 2022), 131-150.

¹⁰ Alî b. Osmân el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 537.

¹¹ en-Nahl 16/90.

¹² M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2003), 72-74.

¹³ en-Nahl 16/90.

müşahede edilmesidir.”¹⁴ Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisi bu düşünceyi destekler mahiyettedir: “İman şu dört esas üzerine kurulmuştur: 1-Sabır 2-Yakîn (kesin bilgi) 3-Adalet 4-Cihad.”¹⁵

Ebü'l-Bekâ Kefevî'ye (öl. 1095/1684) göre adalet, toplumsal düzen ve denge açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Ancak, ihsan kavramı, adaletin ötesinde bir anlam taşır ve semantik hiyerarşide adaletten sonra gelir. Kefevî'ye göre, ihsan, sadece başkalarına iyilik yapmakla sınırlı değildir; aynı zamanda bir işi mükemmel bir şekilde yapmak ve Allah'ın huzurunda bulunuyormuş gibi hareket etmek anlamına gelir.¹⁶ Bu nedenle, ihsan adaletin ötesinde bir kavramdır ve daha yüksek bir ahlaki değere sahiptir. Bu perspektiften bakıldığında, ihsan, adaletin tamamlayıcısı olarak görülebilir, çünkü adalet sadece bir durumun tarafsız bir şekilde yönetilmesini sağlarken, ihsan ise bir durumun en üst düzeyde ve en mükemmel şekilde yönetilmesini hedefler. Dolayısıyla, Kefevî'nin perspektifine göre, ihsan adaletin ötesinde bir erdemdir ve toplumun daha yüksek bir ahlaki standart ve huzur düzeyine ulaşmasına katkıda bulunur.

Taha Abdurrahman'a göre adalet tüm kavramların başında yer almaktadır. Adalet ilkesini ve ahlâk kurallarını, iyilik ilkesi organize etmektedir.¹⁷ Ebü'l-Bekâ Kefevî'nin ve Taha Abdurrahman'ın adaleti tüm kavramlara öncelik vermesi, adalet ilkesinin geniş bir perspektiften ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda ifade etmek gerekirse adalet, toplumun her alanında önemli bir rol oynar ve diğer kavramlarla uyum içinde olmalıdır. Ancak, ahlak kurallarının ve iyilik ilkesinin de önemli bir rolü vardır. İyilik ilkesi, insanların birbirlerine karşı nezaketli, yardımsever ve adil olmalarını teşvik eder. Bu ilke,

¹⁴ Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*, çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003), 1/ 483.

¹⁵ Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl* (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1985), 1/ 285. Söz konusu hadisin burada Hz. Ali'nin sözü olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ Ebü'l-Bekâ Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/153.

¹⁷ Taha Abdurrahman, *Rûhu'd-Dîn min dayki'l-almâniyye ilâ se'ati'l-i'timâniyye* (Dârülbeyzâ Kazablanka: el-Merkezü's-sekâfi el-Arabî, 2012), 72.

toplumda dayanışma ve empati duygusunun gelişmesine katkıda bulunur. Adalet ve iyilik arasındaki ilişki, adil bir toplumun aynı zamanda insanların birbirlerine karşı iyi niyetli ve yardımsever olmalarına dayandığı bir toplum olması gerektiğini vurgular. İyilik ilkesi, adaletin uygulanmasında rehberlik eder ve toplumun her alanda refah seviyesine ulaşmasına yardımcı olur. Dolayısıyla özellikle Taha Abdurrahman'ın düşüncesi, adalet ve iyilik ilkesi arasındaki dengeyi vurgular ve her ikisinin de toplumun düzeni ve refahı için önemli olduğunu belirtir.

Taha Abdurrahman'ın perspektifinden dinî değerlerin ve insan fitratına yerleştirilmiş hakikatlerin dışlanması düşünülemez. Onun bakış açısına göre, bu değerler ve hakikatler, insanın doğasında yer alan ve toplumun düzeni ve refahı için önemli olan temel unsurlardır. Bu değerler ve hakikatler, iletişimde ve müzakereye önemli bir rol oynarlar. Zira Taha Abdurrahman, şehâdetin önemine vurgu yaparak, müzakere ve iletişimde bu değerlerin temel bir bileşen olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Şehâdet, çatışmalı durumlarda taraflar arasında adaletin sağlanması için bir araç olarak işlev görür. Bu, demokratik süreçlerde önemli bir ilkedir çünkü bu ilke, herkesin eşit ve adil bir şekilde temsil edilmesini ve haklarının korunmasını sağlar. Dolayısıyla Taha Abdurrahman'ın perspektifine göre, şehâdetin ve dinî değerlerin dikkate alınması, demokratik müzakerelerin en üst düzeyde etkin ve adil olmasını sağlar. Başka bir ifadeyle şehâdetin gerekçesi, ötekinin maslahatını sağlamak iken, hedefi ise adaleti gerçekleştirmektir.¹⁸

İhsan kavramı, temelde adaleti referans alır ve semantik hiyerarşide adaletten sonra gelir. İhsan, başkasına iyilik yapma, bir işi mükemmel yapma ve insanın Allah'ı görüyor gibi hareket etmesi gibi güçlü anlamlar içerse de sonuç olarak varlığını adaletle ortaya koyar. Yüzeysel bir bakış açısıyla adaletin ihsandan sonra geldiğini söylemek veya sadece karşıtlık ilişkisi üzerinden adaleti en düşük iyilik şeklinde değerlendirmek, İslam toplumunda adalet

---

¹⁸ Güldane Gündüzöz – Soner Gündüzöz, “İslâmî Bir Müzakere Etiğinin İmkânı Üzerine: Taha Abdurrahman'ın Şehâdete Dayalı İletişim Teorisi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 127.

referansının zayıflamasına ve ihsan kavramının gerçekliğine aykırı olarak vicdanı rahatlatıcı birtakım iyiliklerin düzeyine düşmesine yol açabilir. Esasında ihsanın adaletten sonra gelmesi, ihsanın adaletle uyumlu olması gerektiğini gösterir. Zira ihsanın gerçekleştirilmesi adil bir şekilde olmalıdır. Örneğin, Peygamber'in kızı Fâtıma için ev işlerinde yardımcı olacak birini tahsis etme talebine "Bedir'in yetimleri buna daha layıktır"¹⁹ diyerek karşı çıkması hem adaleti hem de ihsanı içerir. Bu gibi durumlar, yüzeysel olarak kötü veya olumsuz gibi görünse de aslında ihsan kategorisine girer. Dolayısıyla ihsan sadece bir şeyi başkasının faydasına vermek değil, aynı zamanda adalet ve hakikate uygun olarak o şeyi kullanmaktır.²⁰

Sehl b. Abdullah Tüsterî (öl. 283/896), Nahl suresi 90. âyette geçen adalet kelimesini “lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah” sözünü kabul ve ikrâr etmek şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca adaleti Hz. Muhammed'e ve onun sünnetine ittiba etmek olarak tanımlamıştır.²¹ Yani Tüsterî'ye göre Allah, peygamberler aracılığıyla adaleti emretmiştir. Adalet, inanç ve yaşayışta doğruluğu, dengeyi ve ölçülü olmayı gerektirir. Ayrıca adalet, peygamberin öğretilerine uygun yaşamak ve onun gösterdiği örnekleri takip etmekle mümkündür. Bu da İslam'ın temel prensiplerine ve peygamberin rehberliğine bağlılıkla ilişkilidir. Dolayısıyla Tüsterî'nin bu yaklaşımı, adaletin sadece dışsal bir norm değil, aynı zamanda içsel bir inanç ve yaşam tarzı meselesi olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Hz. Ali'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Muhammed adaletle alakalı şöyle buyurmuştur: “Kim insanlara idareci olur da onlara zulmetmez, yalan söylemez ve söz verdiği halde sözünden dönmezse o kimse güzel ahlakın kemalini ortaya koyarak adaletli davranmış

¹⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1988), “Harac, İmâre ve Fey”, 19, 20.

²⁰ Güldane Gündüzöz – Soner Gündüzöz, “Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56 (Aralık 2021), 91.

²¹ Sehl b. Abdullah Tüsterî, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, thk. Muhammed Bâsil Uyun el-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 92.

olur. Böyle bir kimseyi sevmek de vacip olur onun gıybetini yapmak haramdır.”²² Başka bir hadiste “Adil bir imamın bir saatlik adaleti başkasının atmış sene ibadet etmesinden daha hayırlıdır.”²³ buyrulmaktadır. Bu hadiste, kişisel ibadetin yanı sıra toplumsal adaletin de dinin önceliklerinden biri olduğu vurgulanmaktadır. Zira toplumda adalet olmadan ibadetin ve dini uygulamaların gerçek anlamıyla hayata geçirilmesi zorlaşır. Dolayısıyla bir imamın veya liderin adil olması, toplumun dinî ve dünyevi refahı için kritik bir rol oynamaktadır.

Hz. Peygamber'in adaletle ilgili hadisleri, İslam hukuk düşüncesinde adaletin temel prensiplerini ve uygulamalarını anlamak için önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Bu hadisler, adaletin sadece hukuki bir ilke değil, aynı zamanda ahlaki bir değer olduğunu vurgular. Hz. Peygamber'in "Adalet dört şeyle meydana gelir ve ayakta kalır: Derin Anlayış, Güzel İlim, Hilm (yumuşaklık, sabır, hoşgörü), Hüküm Yollarını Bilmek"²⁴ şeklindeki hadisi de bu anlayışın bir yansımasıdır.

Söz konusu hadis, adaletin dört temel unsurunu belirlemektedir. İlk olarak, derin anlayış adaletin temelini oluşturur. Derin anlayış, olayları ve durumları tüm yönleriyle kavrayabilme yeteneği olarak tanımlanabilir. Adaletin sağlanması için, sorunların kökenine inilerek adil bir karar verilmesi gerekmektedir. İkinci olarak, güzel ilim adalet için önemlidir. Güzel ilim, doğru ve güvenilir bilgiye dayalı olarak adaletin sağlanması için gerekli olan doğru kararların alınmasını sağlar. Adaletin sağlanması için kişilerin bilgiye dayalı olarak hareket etmeleri gerekmektedir. Üçüncü olarak, hilm yani yumuşaklık, sabır ve hoşgörü adalet için gereklidir. Adaletin sağlanması sürecinde, sabırlı olmak ve karşılaşılan zorluklara hoşgörü ile yaklaşmak önemlidir. Bu şekilde, adil bir ortamın korunması sağlanabilir. Son olarak, hüküm

²² Ebû Muhammed es-Said bin Besyuni Zaglul, *Mevsûat'u-Etrafi'l-Hadisî'n-Nebeviyyi's-Şerîf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 8/394; Ebû Tâlib el-Mekkî, Tâlib, *Kûtu'l-kulûb*, 4/345.

²³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmiü's-sahih-Sünenü't-Tirmizi* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978), “Fiten” 63; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini İbn Mace, *Kitab-ı Sünen-ü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Fiten” 17; Nureddin Ali b. Ebû Bekr Heysemî, *Mecmau'z Zevâid ve Menbau'l Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991), 4/197; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 4/530.

²⁴ Ali el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl* (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1985), 1/285; Esasında burada söz konusu hadisin Hz. Ali'nin sözü olduğu anlaşılmaktadır.

yollarını bilmek, yani hukuk kurallarını ve adaletin nasıl sağlanacağını bilmek, adaletin temel unsurlarından biridir. Hüküm yollarını bilmek, adil kararların alınmasına ve adaletin sağlanmasına yardımcı olur. Bütün bunların yanı sıra söz konusu hadis adaletin temel unsurlarını ve sağlanması için gereken nitelikleri belirterek, toplumda adil bir ortamın oluşturulmasının önemini vurgulamaktadır. Zira adaletin sağlanması gereken unsurların bir arada var olması, adaletin ayakta kalması için elzemdir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu hadisi, adaletin önemini vurgulamakla birlikte, adaletin sadece hukuki bir kavram olmadığını, aynı zamanda ahlaki bir değer olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla hadisin ihtiva ettiği mana İslam hukuk düşüncesinde adaletin temel prensiplerini anlama adına önem arz etmektedir.

Hâris b. Esed Muhâsibî (öl. 243/857), adalet veya adaletsizliği insan psikolojisi üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre duygu, düşünce ve davranışların ortaya çıkmasını sağlayan temel dinamikler hâtırlardır, ki bu modern psikolojide güdüler olarak adlandırılmaktadır. Hâtırların kaynağı olarak Muhâsibî, nefis, şeytan ve akıl üzerinde durmaktadır. İnsanın duyu organları, akıl ve kalp gibi mekanizmalar aracılığıyla öğrenilen bilgilerin bilinç düzeyine çıkarılması sonucunda duygu, düşünce ve davranışlar ortaya çıkar. Bu noktada, insan kendi potansiyelinde bulunan olumlu ve olumsuz özellikleri keşfeder ve davranışlarına bu bilinç sayesinde yön verir. Bu bağlamda Muhâsibî, psikolojik ve fizyolojik güdülerin doğru şekilde karşılanması gerektiğini savunur. Dolayısıyla doğru karşılanan güdüler adaleti, doğru karşılanmayan güdüler ise adaletsizliği doğurmaktadır.²⁵ Ayrıca Muhâsibî'nin bu perspektifi, insan davranışlarının özünde yatan içsel niyetin önemini vurgulamakta ve bu niyetin doğru bir şekilde yönlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Muhâsibî, ideal bir kişiliğin temelini doğruluk ve adalet gibi olumlu davranış özelliklerinde görmektedir. Ona göre bu özelliklere sahip olmak, diğer bütün davranışları etkileyen temel bir faktör olarak kabul edilir. Adalet ve doğruluktan sapan kimse diğer olumlu

²⁵ Ebu Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Riâye li-hukukillah: Nefis Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 126.

davranışları sergilese dahi, kendisinin adaletsizliği bütün olumlu davranışlarını geçersiz kılmaktadır.²⁶ Muhâsibî'nin bu düşüncesine göre, insanın her türlü hareketi, davranışı ve sözleri, doğruluktan sapmadan adaletle şekillenmelidir. Doğruluk, söyledikleriyle tutarlı olmayı, gerçeği ifade etmeyi içerirken, adalet ise insanların haklarına saygı göstermeyi, eşit ve adil bir şekilde davranmayı ifade eder. Bu iki özellik, bireyin diğer insanlarla, toplumla ve Allah ile olan ilişkilerini etkiler. Ayrıca Muhâsibî'nin bu öğretisi, insanın içsel durumunun temizlenmesi ve olumlu değerlerle donatılması gerektiğini bildirmektedir. Zira adalet ve doğruluk, bu temizlenme sürecinde önemli birer rehberdir. İnsanın bu özellikleri benimsemesi hem kişisel gelişimi hem toplumsal düzenin sağlanması açısından önem taşır.

Muhâsibî, *Âdâbü'n-Nüfûs* adlı eserinde adaleti ikiye ayırarak, insanlar arasındaki zahirî adaleti, görünen adalet; Allah ile kişi arasındaki batinî adaleti görünmeyen adalet olarak tanımlamaktadır. Muhâsibî'nin bu iki adalet teorisi şu şekilde izah edilebilir:

1. Zahirî adalet (Görünen Adalet): İnsanlar arasındaki adalete zahiri adalet denir. Bu, açıkça görülen, dışa vurulan adalet şeklidir. Toplum içindeki ilişkilerde, haklar ve sorumluluklar açısından adaletin sağlanması anlamına gelir. Bu tür adalet, insanlar arasındaki adil davranışları, kurallara uymayı ve dürüstlüğü içerir.

2. Batinî Adalet (Görünmeyen Adalet): Allah ile kişi arasındaki adaletin batinî (görünmeyen) boyutudur. Bu adalet, kişinin vicdanında, niyetlerinde ve Allah ile olan ilişkisinde gerçekleşir. İman, sadaka, dua gibi ibadetler bu adaletin birer örneğidir. Bu adaletin temelinde Allah'a karşı gelmemek, O'nun hükümlerine uygun yaşamak ve içsel bir dengeyi korumak bulunur. Muhâsibî 'ye göre, sabır ve vera (dürüstlük, doğruluk) insanın adalet duygusundan doğar. Sabır, zorluklar karşısında direnç göstermek, haksızlıklara karşı dayanmak anlamına gelir. Vera ise doğruluk ve dürüstlük içerir. Bu erdemler, insanın adaletine katkıda bulunan önemli unsurlardır. Dolayısıyla insanlar arasındaki adaletin yanı

---

²⁶ Feyza Nur Toplu, *Haris el-Muhasibi'de İnsan Psikolojisi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 185.

sıra, Allah ile olan ilişkide de adaletin sağlanması önemlidir. Muhâsibî'ye göre, bu batınî adalet, ahirete giden kurtuluş yollarından biridir, yani insanın ahiret hayatında mutluluğa ulaşmasına katkıda bulunan önemli bir faktördür.²⁷

Muhâsibî'ye göre adalet sahibi bir insanın karakterini şekillendiren önemli unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar, adaletin sağlanmasında ve sürdürülmesinde temel nitelikleri ifade eder. İlk olarak İlim unsuru; adalet sahibi bir insanın, iyi ile kötüyü ayırt edebilmesi için sağlam bir bilgi temeline sahip olması gerektiğini belirtir. Bu, etik değerleri anlama, doğru kararlar verebilme ve toplumsal sorumlulukları anlama yeteneğini içerir. İkinci olarak Fiiliyat unsuru; bilgi sahibi olmanın ötesinde, bu bilgileri eyleme geçirebilme yeteneğinin önemini vurgular. Adaleti sağlamak için doğru ve etik davranışlarda bulunma, fiiliyatın bir parçasıdır. Üçüncü olarak Sabır unsuru; adalet sahibi bir kişinin, çeşitli zorluklar ve haksızlıklarla karşılaştığında sabırlı olması gerektiğini belirtir. Bu, adil davranışların sürdürülmesini sağlar ve uzun vadeli adaleti güçlendirir. Dördüncü olarak Nefsinin Seviyesini Bilme unsuru; kişinin kendi değerlerini objektif bir şekilde değerlendirebilmesi ve kendi mertebesini bilmesinin önemini vurgular. Beşincisi Mertebeye Fazla Değer Vermeme unsuru, adalet sahibi bir insanın kendi konumunu objektif bir şekilde değerlendirmesini içermektedir. Son olarak Analiz ve İhtiyatlı Düşünce unsuru, adalet sahibi bir kişinin kararlarını verirken ihtiyatlı olmayı ve özellikle kendisinin hoşuna gitmeyen konularda dikkatli bir düşünce sürecini ifade etmektedir. Bu düşünce önyargılardan arınmış ve adil bir perspektifi koruma yeteneğini içerir.²⁸ Dolayısıyla bütün bunlar adalet sahibi bir insanın karakterini oluşturan temel unsurları oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ifade etmek gerekirse adalet, sadece toplum içinde değil, bireyin kendi iç dünyasında da sağlanmalıdır ve bu özellikler söz konusu dengeyi kurmaya yardımcı olacak en önemli unsurlardır.

²⁷ Ebu Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Nefis Adabı (Adabu'n Nüfus)*, çev. Ersan Urcan (Ankara: İtisam Yayınları, 2019), 39.

²⁸ Muhâsibî, *Nefis Adabı (Adabu'n Nüfus)*, 39.

Muhâsibî'ye göre kişinin kendi için istediğini başkası için de istemesi adaletin bir göstergesidir. Zira adalet sahibi bir insan, kendi haklarını ve isteklerini düşündüğü gibi, başkalarının da aynı haklara ve isteklere sahip olduğunu anlar. İnsanın adaleti, kişisel çıkarlarını diğerleriyle adil bir şekilde paylaşma ve başkalarının ihtiyaçlarına saygı gösterme anlayışını içerir.²⁹ Bunun yanı sıra kişinin insanlara insafli muamele etmesi de onun adaletli olduğuna delildir. Adalet, sadece eşitlik ilkesine dayanmakla kalmaz, aynı zamanda insanlara insafli davranmayı da içerir. İnsafli muamele, insanların duygusal ve sosyal ihtiyaçlarına anlayışlı ve duyarlı bir şekilde yaklaşmayı ifade eder. Başkalarına empatiyle davranmak, adalet anlayışını zenginleştirir. Bu iki unsur, adil bir toplum ve bireyler arası ilişkilerin temelini oluşturur. İnsanın kendi istek ve haklarını diğerleriyle paylaşma, onların ihtiyaçlarına saygı gösterme ve insafli davranma yeteneği, adaletin bir tezahürüdür. Bu davranışlar, toplumda uyumun ve insanlar arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini destekler.

Bu minvalde ifade etmek gerekirse günümüzde yaygın olarak benimsenen faydacılık ve kendi çıkarı odaklı yaşama modeli, ahlaki değerlerde eksikliklere ve adaletsizliğe yol açmaktadır. Özellikle iş dünyasında rekabetin artmasıyla birlikte, bazı bireylerin kendi çıkarları için etik olmayan yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Benmerkezci bir tavır sergileyen bu tip insanlar, sadece kendi faydalarını düşündüklerinden başkalarının yaşadığı durumları umursamamaktadır. Dolayısıyla bu durum, kısa vadeli mutluluklar için vicdanın devre dışı bırakılmasına ve zamanla psikolojik sorunlara sebep olmaktadır.³⁰

Muhâsibî'nin düşüncesine göre, adaletten uzak olan insanlar, özellikle kendilerini hesaba çekmeyen, gaflet içinde olan ve bir işe hükmettiklerinde adaleti hafife alan kimselerdir. Bu durumdan kurtulmanın yolu, Allah'ın her an yanında olduğunu düşünmek, haya ve korku duygularını hissederek Allah'ın kudretinin insanın kalbinden geçenleri bilme

---

²⁹ Muhâsibî, *Nefis Adabı (Adabu'n Nüfus)*, 40.

³⁰ Feyza Nur Toplu, *Haris el-Muhasibi'de İnsan Psikolojisi*, 128-129.

kapasitesine sahip olduğunu hatırlamaktır. Nefsini kendi değeri altında görmek, yani mütevazı olmak, insanın bu adaletsizlik durumundan kurtulması için önemli bir adımdır.³¹

Süfyan es-Sevrî'ye (öl. 161/778) göre dini tebliğ eden kişinin kendisi adaletli olmalıdır aksi takdirde adaletli olmayan bir kimse bu dini tebliğ edemez.³² Bu prensip, İslam'ın temel ilkelerinden biri olan adaletin ve doğruluğun dini yaşamın ve davranışların merkezinde olduğunu yansıtır. Zira adaletin olmadığı yerde her şey yok olur. Adalet sadece söylem değil eylemsel bir duruştur. Adalet sayesinde hem insan hem toplum hem de devlet ayakta durur. Adaleti yok sayanlar başta din olmak üzere her şeyi yok sayarlar. Süfyan es-Sevrî, adalete o kadar çok değer verir ki el öpmeye çok hoş bakmadığı halde adalet sahibi olan yöneticinin elinin öpülmesinde bir sakınca yoktur der. Fakat bu el öpmenin dünyalık bir menfaat taşımaması gerektiğine işaret eder. Nitekim onun nazarında böyle bir davranış mekruh kabul edilmektedir.³³

İbn Arabî'ye göre takva sahibi olmasının yanı sıra adaletli olan kimsenin elinden alınan ancak helaldir. Aksi takdirde adaletli olmayan kimsenin kazandığı şüpheli olduğu için onun elinden alınan da caiz değildir. Ayrıca zalim ve diktatör kimsenin kazandığı helal olmadığı gibi onun malı da bir başkasına helal değildir.³⁴ Diğer bir açıdan halkın içinde helal malın bulunması esas itibarıyla idarecilerin adaletine bağlıdır.³⁵ Adaletsiz, zalim ve diktatör bir yönetim anlayışı halkın nezdinde olumlu bir örnek teşkil etmeyeceği için halk da zamanla kendisi gibi adaletsiz, zalim ve diktatör bir yönetimi örnek alıp benimseyecektir. Dolayısıyla başta ümera tarafından zaafa uğrıtılan adalet duygusu tedricen halkın nezdinde dinî, siyasî ve iktisadî krizlere sebep olacaktır.

Abdullah b. Mübarek'in (öl. 181/791) naklettiği şu rivayet kötü yöneticilerin toplumun

³¹ Muhâsibî, *Nefis Adabı (Adabu'n Nüfus)*, 40-42.

³² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/564.

³³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/577.

³⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/619.

³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/632.

ahlakını da bozduğunu anlatmaktadır: “Eğer ölmeye gücün yeterse hicrî iki yüz senesinden sonra öl. Zira o zamandan sonra adaletsiz, zalim, fâcir, günahkâr idareciler zuhur edecek. Onların bütün işi halkın dinî ve iktisadî refahından öte birbirlerini kötölemektir. Onlar bu davranışlarından dolayı Allah katında ‘kendilerini ve halkını ifsad etmiş’ olarak isimlendirilir.”³⁶ Bu durum, idarecilerin veya yöneticilerin etkisi altında bulunan sistemin işleyişindeki ahlaki veya etik değerlerin zayıflamasını veya olumsuz yönde değişmesini de ifade eder.

İlk dönem mutasavvıflarından Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Fazl el-Verrâk el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 280/893) insanları ulema, ümera ve fukara şeklinden üçlü tasnife tutarak bunlarla alakalı izah yapmaktadır. Ona göre ulemadan kasıt alimler, ümeradan kasıt idareciler, fukaradan kasıt ise mutasavvıflardır. Ulema bozulunca din ifsat olur. Ümera bozulunca geçim bozulur. Mutasavvıflar bozulunca ise ahlak gider. Ulemayı bozan hırsıdır. Ümerayı bozan adaletsizliktir. Mutasavvıfları bozan ise riyadır.³⁷ Dolayısıyla başka bir ifadeyle ümera, ulema ve fukaraya sırt çevirince, ulema ve fukara, ümeranın emrine girince bozulur denilebilir.

Mevlânâ, toplumsal düzenin sağlanması ve kötülüklerle başa çıkılması için iyilikle karşılık verilmesi gerektiğine inanmaktadır. Hükümdarın adaletini tanımlarken, yöneticinin herkese iyilik etmesi, sabırlı olması ve suçlulara karşı adil bir tutum sergilemesi gerektiğini vurgular. Ayrıca Mevlânâ, Allah’ın dahi bir suça sabırla yaklaştığını, ancak suçun tekrar edildiği durumda ceza verdiğini belirtir. Allah’ın bu yaklaşımını ise adaletin hızlı kararlar almak veya cezayı hemen uygulamak yerine, bazen beklemek ve suçlunun pişman olmasına fırsat tanımak şeklinde açıklamaktadır. Nitekim söz konusu yaklaşım, adaletin acelecilik kaygısıyla değil, ahlaki bir perspektiften bakıldığında tam anlamıyla gerçekleşebileceğini öne

---

³⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/634.

³⁷ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991), 190.

sürmektedir.³⁸ Mevlânâ'nın bu düşünceleri insanlar arasında adalet, hoşgörü, sabır ve iyilikle dolu bir toplumsal düzeni savunduğunu göstermektedir.

Mevlânâ başka bir yerde toplumsal düzenin sağlanmasında yöneticilerin ve hükümdarların adaletli davranmasındaki rolüne vurgu yapmaktadır. Ona göre, lider figürlerin potansiyel tehlikelerden korunmaları için en etkili kuvvet, adaletle dolu bir yönetimdir. Yöneticilerin adil olmaları, herkese iyilik etmeleri ve suçlulara karşı adaletle davranmaları, toplumun güvenini kazanmalarına ve kendilerini hedef haline getirebilecek potansiyel tehlikelerden korunmalarına yardımcı olabilir.³⁹ Mevlânâ'nın bu perspektifi, yöneticilerin ve hükümdarların liderliklerini sürdürebilmeleri için toplumsal adaletle önem vermeleri gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, bu lider figürlerin emirleri altındaki kolluk kuvvetlerinin suçlarla baş etme kabiliyetlerinin, adaletle ve güvene dayalı bir toplumsal düzenin temel unsurları olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda, sadece suçla mücadele etmeye odaklanmak değil, aynı zamanda adil bir yönetim altında toplumun güvenini ve desteğini sağlamak da önemli bir rol oynamaktadır.

Gazzâlî'ye göre dört büyük faziletten biri de adalettir. Gazzâlî'nin nazarında adaletten kasıt öncelikle psikolojik güçler arasında denge sağlamaktır.⁴⁰ Bu düşünce farklı psikolojik güçleri uyumlu bir şekilde dengeleme ve adil bir iç düzen oluşturma anlamına geldiği bir perspektifi ifade eder. Ayrıca Gazzâlî'nin en büyük faziletlerden biri olarak ifade ettiği adalet duygusu bireyin karakter gelişimine katkıda bulunan temel özelliklerden biridir.

Gazzâlî'nin adaletle alakalı ifade ettiği psikolojik güçler arasında denge sağlama meselesini izah etmek gerekirse kişi kendi iç dünyasında ve dış çevrelerinde farklı güçlerle karşı karşıya kalabilir. Bu güçler arasında duygular, düşünceler, motivasyonlar, çıkarlar ve

³⁸ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî *Mektûbât-Mektuplar*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999), 23; Murat Erten, "Mevlânâ'nın Adalet Anlayışı", *Anasay Dergisi* 6/20/ (Haziran 2022), 141.

³⁹ Mevlânâ, *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi*, 4/728-730; Erten, "Mevlânâ'nın Adalet Anlayışı", 141-142.

⁴⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Mukâşefetü'l-Kulûb-Kalplerin Keşfi*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Çelik Yayınevi, 1980), 240.

beklentiler gibi çeşitli unsurlar yer alabilir. Böyle bir durumda adaletli davranabilmek için zikredilen çeşitli güçler arasında denge kurmak gerekir. Örneğin, adaletli kimse duygusal zeka ve zihinsel güç arasında bir denge kurmalıdır. Duygusal zekâ, insanlar arasındaki ilişkileri yönetme, empati kurma ve duygularını kontrol etme yeteneğini ifade ederken, zihinsel güç, analitik düşünme, problem çözme ve stratejik planlama yeteneklerini içerir. Adaletli bir kimse bu iki alan arasında denge sağlayarak hem empatik hem analitik bir bakış açısına sahip olması gerekir. Ayrıca en önemlisi çıkarlar ve adalet arasında denge kurmalıdır. Kısa vadeli çıkarlar bazen uzun vadeli adalet ve sürdürülebilirlikle çatışabilir. Bu durumda, adil ve dengeli bir şekilde hareket ederek hem mevcut ihtiyaçları karşılamalı hem de gelecek nesillerin haklarını gözetmelidir. Dolayısıyla adalet, farklı psikolojik güçler arasında denge sağlamayı gerektirir.

Gazzâlî'ye göre insanlara hükmetmek büyük bir sorumluluktur ve bu sorumluluk adalet ve dürüstlük prensiplerine dayandırılması gerekmektedir. Adalet ve merhametin dumura uğradığı durumlarda lider kötü niyetli bir güç haline dönüşmektedir. Diğer bir ifadeyle kişi adalet ve doğrulukla insanları yönetirse Allah'ın halifesi, adalet ve şefkatten uzaklaşırsa da şeytanın halifesi olmaktadır. Ayrıca Gazzâlî'ye göre insanlara hükmetmenin aslı ilim ve ameldir.⁴¹ Yani Gazzâlî burada yöneticilerin bilgi ve eylemlerine vurgu yaparak, insanları yönetme sürecinin sadece güç kullanımıyla değil, aynı zamanda bilgelik ve etik değerlere dayanarak gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir.

Gazzâlî'ye göre insan aklı doğruyu görmesi ve adaleti sağlaması gerekir. Zira esasında adalet, aklın kemâlinden doğmaktadır. Buna bağlı olarak aklı olmayanın adaleti yoktur, adaleti olmayanın yeri de cehennemdir.⁴² Gazzâlî bu düşüncesinde insan aklının önemine vurgu yaparken aynı zamanda adaletin ahlaki ve toplumsal bir ilke olarak aklın rehberliği altında gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, insanlar akıllarını

---

⁴¹ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 367.

⁴² Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 376-377.

kullanarak doğruyu görebilir ve adaleti sağlayabilirler. Ancak, akli kullanmamak veya yanılmak, adaletsizliğe yol açabilir ve bu da sonunda kişiyi cehenneme götürebilir. Dolayısıyla ahlaki ve toplumsal düzenin sağlanması noktasında aklın ve adaletin rolü büyük önem arz etmektedir.

Gazzâlî başka bir yerde yöneticilik ve liderlik konularına değinerek bu hususta farklı bir perspektif sunmaktadır. Ona göre yönetimde en önemli ilke adalettir. Bir lider adaletle hareket ederse, bu durum ibadetten bile üstündür. Ancak zulüm ve haksızlık yaparsa, büyük günah işlemiş olur. Bir kimse yönetici pozisyonunu kabul etmeden önce adaletli davranacağından emin olmalıdır. Aksi halde bu görevi üstlenmesi haram olabilir, çünkü bu durum topluma büyük zarar verebilir. Ayrıca liderlik, manevî olarak güçlü olmayan kimselerde nefsî bir lezzet oluşturacağı için tehlike arz etmektedir. Bu nedenle kişi yönetici veya liderlik pozisyonuna gelmeden önce kendini tecrübe etmiş olması gerekir. Zira kendini tecrübe etmemiş kimse bu görevi kabul ettiğinde, nefsiyle mücadele etme ve adaleti sağlama konusunda güçlükler yaşayabilir.⁴³ Dolayısıyla olaya Gazzâlî'nin bu perspektifiyle bakıldığında liderler mutlaka kalbî diğer bir ifadeyle nefsî bir eğitimden geçmiş ve adaletli kimseler olması gerekir.⁴⁴ Ayrıca bu tarz kritik görevler sadece güçlü karakterli ve adil insanlar tarafından yerine getirilmelidir.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin aktardığı bir rivayette Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer'e (öl. 23/644) hak ve bâtil arasındaki farkı vurgulayarak adaletin önemine işaret etmektedir. Rivayette Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'e adaletin ağır ve zor olabileceğini ancak sonunun hayırlı olduğunu, zulmün ise hafif ve kolay olabileceğini ancak sonunun kötü olduğunu bildirmektedir. Bu nedenle Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'e herkese adaletle davranmasını, zulmetmemesini tavsiye eder ve bu vasiyetini korursa kendisine ölümden daha sevimli bir

⁴³ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 541.

⁴⁴ Zira Gazzâlî'ye göre adalet, akılla beraber kalpte doğan bir hakikattir. Bu nedenle kalp eğitimi lider pozisyonuna gelecek kişiler için önem arz etmektedir. Bkz. Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 632.

şey olmayacağını belirtmektedir.⁴⁵

Ebû Tâlib el-Mekkî başka bir rivayetinde adalet duygusunun kişinin ahirette azaptan kurtulmasına ve cenneti kazanmasına vesile olabileceğini ifade ederek, insanların vicdanlarını ve toplumsal sorumluluklarını vurgulamıştır. Ayrıca adalet duygusunun hem bu dünyada hem de ahirette insanların davranışlarının değerlendirilmesinde önemli bir kriter olduğuna işaret etmiştir.⁴⁶

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre kişi ne kadar çok adaletli ve ihsan sahibi olursa, o kadar çok faziletli kabul edilir. Çünkü bu nitelikler, insanın karakterini ve davranışlarını şekillendirir, toplum içinde barış, düzen ve iyilik için önemli bir rol oynar.⁴⁷ Dolayısıyla tasavvufî düşünce geleneğinde adalet ve ihsanın önemi büyüktür ve bu niteliklere sahip olmak insanın manevi gelişimi için önem arz etmektedir.

Ebû Talib el-Mekkî, Hz. Ali'den rivayetle İslam'ın dört temel esasının sabır, cihat, adalet ve yakîn olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Bu düşünce, genelde İslam'ın özelde tasavvufun temel değerlerini ve prensiplerini özetlemektedir. Sabır, imanın bir ruknü olarak kabul edilir ve müminlerin yaşamlarında sabır göstermeleri gerektiği vurgulanır. Cihat, müminlerin Allah'ın rızası için çaba göstermelerini ve dinlerini savunmalarını ifade eder. Adalet, İslam'ın önemli bir ilkesidir ve Müslümanlar arasında adil davranmayı, haksızlığa karşı durmayı ve insanların haklarını korumayı gerektirir. Yakîn ise, sağlam inanç ve içsel bir güven olarak tanımlanır; Müslümanların Allah'a olan güvenlerini ve inançlarını sağlamlaştırılmalarını ifade eder. Bu dört temel esas daima Müslümanların yaşamlarında rehberlik eder ve İslam'ın temel değerlerini oluşturur.

Ebû Talib el-Mekkî “Şüphesiz Allah sizlere adaleti emreder.”⁴⁹ âyetine dayanarak insanlara

---

⁴⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 1/311.

⁴⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 1/316.

⁴⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 1/123.

⁴⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 2/239.

⁴⁹ en-Nahl 16/90.

karşı adil olmanın, iyilik ve cömertlik göstermenin önemini vurgulamaktadır. Bu âyet ona göre ancak adil olanların erişebileceği bir makamdır. Adalet, iyilik yapmak ve kötülüklerden sakınmak en önemli ahlakî prensiplerinden biridir. Dolayısıyla adaletin ve iyiliğin teşvik edilmesi, İslam'ın öğretilerine uygun yaşamının bir parçasıdır. Ayrıca bu bağlamda, insanlara eziyet etmemek de bir tür sabır ve adaletle ilgili davranış biçimidir.⁵⁰

Ebû Talib el-Mekkî söz konusu âyetle alakalı şöyle bir yorum da nakletmektedir: “Adalet, bütün hakkını almak ve karşı tarafın bütün hakkını iade etmektir. İhsan ise iyilik yapanlardan olmak için alacağının bir kısmını terk etmek ve karşı tarafın hakkını verirken borcundan daha fazlasını vermektir.”⁵¹ İhsan kavramının adalet kavramıyla bağlantılı olarak kullanılmasının sebebi ihsan daha fazla bir lütfu veya iyiliği ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle ihsan sahibi bir kimse karşı tarafa sadece hakkını vermekle kalmaz, aynı zamanda karşılıksız bir şekilde daha fazlasını yaparak iyilik yapmayı tercih eder.

Ebû Talib el-Mekkî'ye göre işlerin düzgün yürümesi dört şeyle mümkündür. Bunlardan biri de halka adaletli davranmaktır.⁵² Zira adaletin olmadığı bir ortamda halk arasında hoşnutsuzluk, haksızlık ve çatışma artabilir, bu durum da hem devletin hem toplumun huzur ve istikrarını tehdit edebilir.

Ebû Talib el-Mekkî'nin Muhammed b. İdrîs Şafiî'den (öl. 204/820) naklettiği bilgiye göre adaletli kimse iyilikleri kötülüklerinden fazla olan kimsedir.⁵³ Buna göre, bir kişinin adaletli olduğunu söylemek için iyilikleri ile kötülükleri arasındaki denge gözetilir. Eğer bir kişinin iyilikleri kötülüklerinden fazla ise o kişi adaletli kabul edilir.

Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî'ye göre, Müslüman idarecilerin belli başlı önemli sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar, öncelikle halklarını dış tehditlere karşı korumak,

⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 2/247.

⁵¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/642-643.

⁵² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/194.

⁵³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 4/343.

ülkenin güvenliğini sağlamak ve saldırılara karşı koymak gibi savunma işlevlerini içerir. Ayrıca, halkın maruz kaldığı zararları önlemek veya azaltmak için çaba göstermelidirler, bunlar arasında doğal afetler, hastalıklar ve ekonomik sıkıntılar yer alır. İdareciler, halkın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak refahlarını ve mutluluklarını sağlamak için çalışmalıdırlar, bu da temel ihtiyaçların karşılanması, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin sunulması anlamına gelir. Ayrıca, toplum içinde ortaya çıkan ihtilafları adil bir şekilde çözmek, adaletin sağlanması ve halk arasındaki anlaşmazlıkların adil bir şekilde çözülmesi toplumun huzur ve istikrarını sağlar. Adaletin tesis edilmesi ve korunması için çaba gösteren idareciler, toplumda güvenin artmasına ve insanların hukuki haklarının korunmasına yardımcı olurlar. Son olarak, halk arasında hüküm verirken adalet ve hakkaniyet ilkelerine bağlı kalmak önemlidir; bu, hukukun üstünlüğünü korumak ve herkesin eşit şekilde muamele görmesini sağlamak anlamına gelir. Bu sorumluluklara uyum sağlayan idareciler, Allah'ın lütuflarından yararlanacak ve toplumlarının refahını ve adaletini sağlayacaklardır. Zikredilen sorumluluklara riayet eden idareciler ise Allah'ın salih kullarına verdiği nimetlere nail olacaklardır. Yani, toplumlarının refahı ve adaleti için çalışan idareciler, Allah'ın lütuflarından yararlanacaklardır.⁵⁴

Kelâbâzî'nin başka bir görüşü, adaletin önemini vurgulayan ve zulmün sonuçlarına dikkat çeken bir perspektifi yansıtıyor. Zira Kelâbâzî'ye göre, zulüm ve zalimlerin galip gelmesiyle adalet azalır çünkü zulüm, adaletin tam tersidir ve zulüm altında yaşayanlar adaletsizliğe maruz kalırlar. Bu durumda, toplumda adalet duygusu zayıflar ve insanlar arasındaki güven azalır. Ancak, adaletin ve adalet sahiplerinin galip gelmesiyle yeryüzünde adalet yücelir. Adalet, insanların haklarını koruyan ve toplumsal dengeyi sağlayan bir ilkedir. Adaletin tesis edilmesiyle birlikte toplumda huzur ve güven artar. Kelâbâzî'nin vurguladığı önemli bir nokta da zalimlerin hükmetmesiyle hakların yok olmadığıdır.⁵⁵ Hak, aslında ebedi

---

⁵⁴ Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî, *Bahru'l-fevâid*, thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-kütübu'l-ilmîyye, 1999), 82.

⁵⁵ Kelâbâzî, *Bahru'l-fevâid*, 82-83.

olarak var olan bir kavramdır ve her ne kadar zalimler geçici bir süre için hüküm sürse de hakka dayalı adaletin sonunda galip geleceğine inanılır. Kelâbâzî'nin bu görüşü, adaletin toplumsal düzenin temeli olduğunu ve adaletsizliğin uzun vadede toplumun zararına olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, zalimlik ve zulüm karşısında direnmenin ve adaleti sağlamak için mücadele etmenin önemini belirtmektedir.

Kelâbâzî'nin “*İnsan o emaneti yüklendi. Şüphesiz ki o çok zalim ve pek cahildir.*”⁵⁶ âyetinde ifade ettiği manaya göre adaletin zıttı olan zulmün manası cehalet, küfür ve inkârcılıktır. Bu manada kulun kötü sıfatlardan fani olması ondaki ilim halinin cehl haline adalet halinin zulüm haline galip olmasıdır.⁵⁷

Kelâbâzî'ye göre lider veya önder bir kişinin taşıması gereken temel özellikler arasında ilim sahibi olması, siyaseti bilmesi, adalet sahibi olması ve cesur olması bulunmaktadır. İlim sahibi olmak, liderin doğru kararlar almasına ve topluluğun ihtiyaçlarını doğru bir şekilde anlamasına yardımcı olurken, siyaset bilgisine sahip olmak toplumu daha etkili bir şekilde yönetme ve ihtiyaçları karşılama konusunda yardımcı olur. Adalet sahibi olmak, herkesin hak ettiği şekilde muamele görmesini sağlayarak toplumda huzur ve güven duygusunu pekiştirirken, cesaret zorlu kararlar almayı gerektiren liderlik pozisyonunda doğru adımları atmaktan çekinmeden toplumu ileriye taşımak için gereken cesareti ifade eder. Bu özelliklere sahip bir lider, toplumun refahı ve adaleti için etkili bir şekilde hareket edebilir. Bu özellikler, Kelâbâzî'nin liderlikle ilgili düşüncelerinin temelini oluşturur ve ona göre bir liderin sahip olması gereken nitelikleri yansıtır.⁵⁸

Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî'ye göre fütüvvet; başkasına adalet ve insafla muamele etmek ancak onlardan adalet ve insafla muamele etmelerini istememek olarak tanımlanır. Bu

⁵⁶ el-Ahzâb 33/72.

⁵⁷ Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taarruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 205.

⁵⁸ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taarruf*, 276.

anlayışa göre, iyilik yapmak ama karşılık beklememek önemlidir.⁵⁹ Fütüvvet, genellikle tasavvuf ilminde erdemli bir davranış biçimi olarak başkalarına adaletle, insafla davranmak, ancak karşılık beklemeden bu davranışı sergilemektir. Bu erdemdeki en önemli noktalardan biri, karşılıksız iyilik yapmanın ve cömertliğin yüceltilmesidir. Bu, insanın sadece kendi çıkarlarını değil, başkalarının da iyiliğini düşündüğünü ve onlara adil davrandığını gösterir.

Kuşeyrî, başka bir yerde tasavvufta nefsin eğitimi açısından önemli bir yeri olan mücadele hakkında Hz. Peygamberin “Cihadın en faziletli olanı zalim bir padişahın yanında adalet kelimesini söylemektir.”⁶⁰ hadisini zikrederek konunun önemine dikkat çekmektedir.⁶¹ Kuşeyrî'nin bu alıntısı, cihad kavramını genişleterek sadece fiziksel savaşı değil, aynı zamanda içsel mücadeleyi de içerdiğini vurgular. Burada hadiste geçen “zalim bir padişahın yanında adalet kelimesini söylemek” ifadesi, zor bir durumda bile doğruluktan ve adaletten taviz vermemenin önemini vurgular.

Kuşeyrî, raiyyeti altında bulunan halka adaletle hükmeden bir lider olarak Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720)'i zikrederek onun adaleti sayesinde halkın bütün korkulardan emin olduğunu ifade etmektedir. Yani adaletin tesis edilmesi toplumun dünya ve ahiret korkularından da emin kılmaktadır.⁶² Ömer b. Abdülazîz, İslam'ın erken dönemlerinde yaşamış bir liderdir ve adaletiyle tanınmıştır. Onun döneminde insanlar, hükümetin ve yöneticilerin adil olduğuna güvenmişlerdir. Bu da toplumun dünya ve ahiret korkularından emin olmasını sağlamıştır; çünkü adil bir yönetim altında yaşamak, hem dünya hayatında huzur bulmayı sağlar hem de ahirette hesaba çekilecekleri korkusunu azaltır.

Kuşeyrî, kulların Allah'a karşı adaletsiz davranmasından bahsetmektedir. Kuşeyrî bu düşüncesinde insanın Allah'a karşı olan davranışlarının adaletsizliğine vurgu yapar. Ona

⁵⁹ Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrîyye*, çev. Ali Arslan Aydın (İstanbul: Arslan Yayınları, 1980), 134.

⁶⁰ Tirmizî, “Fiten”, 13; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani Ebû Dâvud, *Sünen-i Ebî Dâvud* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), Melâhim”, 17; İbn Mâce, “Fiten”, 3; “Biat” 37.

⁶¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 235.

⁶² Kuşeyrî, *er-Risâle*, 318.

göre, insanlar Allah'a dua ederken, Allah onların dualarını reddetmekten haya eder, yani Allah, kullarının isteklerini kabul etmek istese de bazen onların istediklerinin kendileri için en hayırlı olmadığını bilir ve bu yüzden reddeder. Buna rağmen insanlar, Allah'ın adaletinden ve hikmetinden şüphe etmeden dua etmeye devam etmelidirler. Ayrıca Kuşeyrî'ye göre, insanlar Allah'a isyan ederken dahi bundan haya etmezler. Bu, insanın Allah'a karşı gösterdiği nankörlüğün, isyanın derinliğine ve adaletsizliğine işaret eder. Kuşeyrî'nin bu düşüncesi, insanın Allah'a karşı olan sorumluluklarını ve Allah'ın insana olan merhametini vurgularken, aynı zamanda insanın Allah'ın hikmetine ve adaletine olan güveninin önemini de ortaya koyar.⁶³

Sonuç

Adalet, herkesin hak ettiği muameleyi görmesini, eşitlik, dürüstlük ve hakkaniyet ilkelerine dayalı bir düzeni ifade eder. Adaletin zıttı olan zulüm ise bu düzenin bozulması veya ortadan kaldırılması anlamına gelir. Bu anlamda hukukun üstünlüğünün, vazgeçilmezliğinin yanında adaletin, erdemlerin erdemi olduğunun unutulmaması çok önemlidir. Zira adalet, hayatımızın her anında, yapacağımız, istisnasız her eylemde hem tasavvur olarak başta hem eylemin yapılış tarzında hem de sonucunda ortaya çıkan kuşatıcı ve olmazsa olmaz bir erdemi ifade etmektedir. İnsanın hürriyetinin ve sorumluluğunun gerektirdiği en temel husus ise adaletin tecellisi ve bu konuda hiçbir ayırım yapılmamasıdır. Dolayısıyla adalet hem insanların hem de devletlerin imanının bir göstergesi kabul edilecek kadar önemli bir husustur.

Mutasavvıfların adalet anlayışına bakıldığında ise genellikle içsel bir adalet ve ruhsal denge üzerine odaklanıldığı görülmektedir. Ayrıca mutasavvıflar, adaleti sadece dışsal eylemler ve davranışlarla sınırlı görmek yerine, içsel bir denge ve uyum halini de kapsayan

⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 363.

derin bir anlayışa sahiptir. Başka bir ifadeyle mutasavvıfların adalet anlayışını şekillendiren temel unsurlar arasında içsel adalet, merhamet ve şefkat, teslimiyet ve rıza, toplumsal adalet ve insan haklarına saygı ve eşitlik gibi prensipler olduğu söylenilebilir. İçsel adalet, nefis terbiyesi ve ruhsal gelişimle kişinin iç dengesini kurması ve dış dünyada adil davranmasıyla ilişkilidir. Merhamet ve şefkat, katı hukuk kurallarının yanı sıra insanların hatalarını anlama, affetme ve yardım etme boyutunu içerir. Teslimiyet ve rıza, Allah'ın iradesine uyum sağlama ve O'nun hükümlerine razı olma gerekliliğini ifade ederken, toplumsal adalet ve insan hakları ise fakirlerin haklarının korunması, zulme karşı durulması ve herkesin eşit şekilde muamele görmesi gerektiği vurgusunu yaparlar. Bu prensipler, mutasavvıfların adalet anlayışının temelini oluşturmakla beraber toplumun refahı ve dengesi için de önemli bir rehberlik sunmaktadır. Başka bir açıdan ifade etmek gerekirse mutasavvıfların adalet anlayışı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde insani değerlere ve ruhsal prensiplere dayalı bir yaşamı teşvik etmektedir.

Kaynaklar/References

- Abdurrahman, Taha. *Rûhu'd-dîn min dayki'l-almâniyye ilâ se'ati'l-i'timâniyye*. Dârülbeyzâ Kazablanka: el-Merkezü's-sekâfi el-Arabî, 2012.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Târîfât*. thk. Muhammed Sadık Minşavî. Beyrut: Dâru'l Fazilet, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1988.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani, *Sünen-i Ebî Dâvud*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- el-Hindî, Ali Muttakî. *Kenzu'l-Ummâl*. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1985.
- Erten, Murat. "Mevlânâ'nın Adalet Anlayışı". *Anasay Dergisi* 6/20 (Haziran 2022), 123-151.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed . *Kimyâ-i Saadet*, çev. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed . *Mükâşefetü'l-Kulûb-Kalplerin Keşfi*. çev. Salih Uçan. İstanbul: Çelik Yayınevi, 1980.
- Gündüzöz, Güldane - Gündüzöz, Soner. "İslâmî Bir Müzakere Etiğinin İmkânı Üzerine: Taha Abdurrahman'ın Şehâdete Dayalı İletişim Teorisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 105-129.
- Gündüzöz, Güldane - Gündüzöz, Soner. "Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56 (Aralık 2021), 71-93.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991.
- Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü't-Ṭavâsîn*. Kahire: Müessesetü Hindavî lî't-ta'lîm ve's-sekâfe, 2012.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebû Bekr, *Mecmau'z Zevâid ve Menbau'l Fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991.
- Hucvîrî, Alî b. Osmân el-Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- İbn Berrecân, Abdüsselam b. Abdirrahman Ebü'l-Hâkem. *Tenbîhü'l-Efhâm ilâ Tedebbürî'l-Kitâbi'l-Hakîm ve Ta'arrufî'l-Âyât ve'n-Nebei'l-'Azîm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini. *Kitab-ı Sünen-ü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemalüddîn, Muhammed b. Mükerrerem b. Ali. Beyrut: *Lisânü'l-Arab*, 1994.
- İnce, Eyüp. "Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî Ve Bursevî Tefsiri Örneği-". *Sufiyye* 12 (Haziran 2022), 131-150.

- Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim. *Bahru'l-fevâid*, thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-kütübu'l-İlmiyye, 1999.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim. *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taarruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Risâle-i Kuşeyrîyye*. çev. Ali Arslan Aydın. İstanbul: Arslan Yayınları, 1980.
- Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye Hârisî Ebû Tâlib. *Kûtu'l-kulûb fî muâmeleti'l mahbûb-Kalplerin Aziği*. çev. Yakub Çicek-Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mektûbât-Mektuplar*. haz. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2003.
- Muhâsibî, Ebu Abdullah Hâris b. Esed. *Nefis Adabı (Adabu'n Nüfus)*. çev. Ersan Urcan. Ankara: İ'tisam Yayınları, 2019.
- Muhâsibî, Ebu Abdullah Hâris b. Esed. *Riâye li-hukukillah: Nefis Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Râğıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1992.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmiü's-sahih-Sünenü't-Tirmizi*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978.
- Toplu, Feyza Nur. *Haris el-Muhasibi'de İnsan Psikolojisi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yunus b. İsa b. Abdullah Refi. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*. thk. Muhammed Bâsil Uyun el-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Adl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/388. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zaglul, Ebû Muhammed es-Said bin Besyuni. *Mevsûât-u Etrâfi'l-Hadîsin-Nebeviyyi-ş-Şerif*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.